

Utdrag ur Skogshistoriska Sällskapet Årsskrift 2023, s 40-49

A photograph of a dense forest. Tall, thin tree trunks are visible, some with moss. The ground is covered in moss and fallen leaves. The lighting is soft, suggesting a forest interior.

Holaveden:

En djup skog med krigiskt förflutet

Holaveden har sedan urminnes tider ett grundmurat rykte som gränsskog – mellan landskap och som "en rikets förmur" till skydd mot anfallare söderifrån. Mer än en gång har denna förmåga satts på prov, senast år 1565 då en dansk armé under Daniel Rantzaus ledning lyckades ta sig både upp och tillbaka genom Holaveden. Idag rasar här en konflikt av helt annat slag.

En djup skog med krigiskt förflutet

AV LARS KLINGSTRÖM

Träffande beskrivning

När Carl von Linné, på väg mot Skåne år 1749, passerade Holaveden beskrev han det som att han färdades "backe upp och backe ned, än i en håla, än uppe på en höjd med storartad utsikt över dalar, åsar och småsjöar".

Bilden på föregående uppslag:

Helvetets portar.

Så kallas det pyttelilla naturreservatet strax söder om samhället Sommen. I januari 1568 hade svenskarna byggt bråtar här och förberett ett överfall på Rantzaus retirerande trupper. Istället valde dessa att ta vägen över den frusna Sommen. Idag har den gamla Holavedsvägen fått sällskap med stambanan och ytterligare två generationer vägar i det som förr var ett trångt pass.

Foto: Lars Klingström

NÄR MAN IDAG FÄRDAS I HOLAVEDEN är det inte svårt att förstå varför den förr betraktades som både svårforcerad och farlig. Med undantag för E4:an i väster och Mjölby-Eksjövägen i öster är vägarna både slingrande och backiga. Det är betingat av Holavedens småskurna och ständigt växlande natur. Sällan några riktiga höjder, däremot gott om skogklädda bergknallar och däremellan sjöar, mossar och odlad jord, en gång mödosamt avtvingad skogen för mänsklig bärgnings skull.

För den som inte har bråttom är det en upplevelse, nästan som att resa i tiden att förflytta sig i detta ålderdomliga landskap, så annorlunda både mot östgötaslättens väldiga brukningsenheter och de skogomgivna rakorna i Småland. Här fick inte de olika skiftesreformer som genomförts under århundradena samma visuella genomslag som på många andra håll. Där förr var byar är idag oftast enstaka gårdar. Runt dem smyger odlingslotterna i oregelbundna former tätt inpå de mindre fruktbara, skogklädda markerna och impedimenten. Och som överallt annars i vårt land har de minsta och mest avlägsna odlingsmarkerna för länge sedan omvandlats till skog.

MED HOLAVEDEN MENAR VI IDAG området söder om Östergötlands slätter, mellan Vättern och sjön Sommen i öster. I söder finns ingen tydlig gräns, men det är en allmän uppfattning att den går någonstans i höjd med Huskvarna. Historikern och landsfiskalen Sigurd Pira lyfter i sin bok *Gamla färdevägar och kultställen i Holaveden* (1923) fram flera exempel på hur namnet i äldre tider har använts för skogen ända bort mot Östersjökusten. Och det är ju inte helt orimligt eftersom området öster om Sommen är minst lika skogklätt och har en topografi som gör den väl så svårforcerad som väster därom.

Holavedens namn har, som folklivsforskaren Kristina Neumüller konstaterar på sidan 78, med fornsvenskans *hol* 'ihålig, djup' att göra. Efterleden *veden*, kommer från *widher*, fornsvenska för skog, alltså samma ursprung som engelskans *wood*.

Det är utifrån den förklaringen inte orimligt att tänka sig att skogens namn har sitt ursprung i hur människor boende norr om Holaveden uppfattade den. Holaveden är geologiskt en utlöpare av det småländska höglandet och ett landskap med skogar som utbreder sig ända ner till den forna riksgränsen i Blekinge, Skåne och Halland.

GENOM HOLAVEDEN FÖRDE EN GÅNG I TIDEN bara två vägar. Båda gick i dess utkanter och förband den medeltida befästningen Rumlaborg vid dagens Huskvarna med Skänninge i Östergötland. Den västra gick på höjderna ovanför branten mot Vättern medan den östra gick tätt invid Sommen. Båda förknippas med dramatiska händelser i historien, men det är framförallt längs den västra Holavedsvägen som de flesta ägt rum.

Uppslagsverket *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige* som utkom i sju delar mellan 1859 och 1870, beskriver en av dessa händelser så här:

Skansebacken på västra Holavedsvägen. Här fanns sedan urminnes tider en fast förskansning som bemannades vid behov. Den gamla vägen är idag avlyst, men fullt farbar. Om det inte vore för E4:an som löper bara meter från muren skulle man kunna höra historiens vingslag. Foto: Lars Klingström.

Vitnade ben

Tysken Michel Herberer von Bretten har berättat om hur han år 1592 färdades genom Holaveden på väg till Nyköping för att bevista Hertig Karls bröllop. Djupt inne i skogen hade han stött på ett stort öppet fält täckt med människors vitnade ben. Troligen var det vid Narbäck han gjorde denna iakttagelse och att det var de makabra spåren av sammandrabbningen mellan svenskar och danskar som hade skett där senhösten 1567.

Uppgift i en artikel i Dagens Nyheter den 18 september 1959, skriven av militärskribenten Carl Mothander.

pilarna kring deras hufvuden, och gjorde bondehären på dem ett manligt anfall, så att de skrytsamma Tyskarne genast togo till flykten samt äfven Danskarne. Men största delen stupade för Östgötarnes pålyxor.

Deröfver diktades följande rim som kom att nedtecknas i Linköpings stifts Biskopskrönika:

*De Danska voro glada,
Som kunde komma hem;
Borta blefvo fyra af hvarje fem.
Af Danskarne på Holaved
Många föllo döda ned
Slut på den trätan vann
Den Svenska pålyxan.*

Till följd af detta nederlag och den ibland Danska och Tyska hären uppkommande rödsoten blef Kristian tvungen att draga sig tillbaka till Danmark, och Tyskarne svuro på sitt brutna tungomål: »In Sweden kome wy nimmer meer.»

DENNA HISTORIA LEVDE KVAR I BYGDEN mycket länge. Läroboksförfattaren och geologen Per Stolpe berättar i Svenska Turistföreningens årsskrift 1937 om en cykeltur i Holaveden. Vid den lilla byn Holkaberg, belägen mellan Ödeshög och Gränna, kom han till att fråga några personer ifall de kände till någon forntida drabbning i trakten mellan svenskar och danskar. "Och till min glada förvåning", skriver Stolpe,

”utpekade flera personer, oberoende av varandra, en ravin vid namn *Fäktahålan*, nära Narbäck, där en strid skulle ha stått för många hundra år sedan.”

Av allt att döma var det just där som striden mellan svenskar och danskar hade utkämpats 485 år tidigare. Och på Lantmäteriets förträffliga digitala karta, *Min karta*, kan man idag se var såväl Fäktahål och Fäktabacken som Hästafällan ligger.

Det finns också skildringar om skärmytslingar i Holaveden under Dackefejdens dagar på 1540-talet. Det var då som de småländska bönderna slöt sig samman och under Nils Dackes ledning gjorde uppror mot Gustav Vasas hårdhanta regemente och höga skatter. Men det var efter dennes död och det krig som snart bröt ut som Holaveden på allvar dyker upp i de historiska skildringarna.

SEDAN ERIK XIV ÅR 1560 efterträtt sin far och blivit kung utbröt en orolig tid i Norden. Det hade flera orsaker. Danskarna var fortfarande missnöjda med att ha tappat sitt inflytande över Sverige sedan Kalmarunionen upplösts. Relationerna länderna emellan var ansträngda, vilket accentuerades av att både Erik XIV och den nyttillträdde Fredrik II i Danmark var unga och ville göra avtryck i sina respektive länder.

År 1563 övergick ordkriget i ett regelrätt krig som kom att pågå ända till 1570 och gå till historien som *Det nordiska sjuårskriget*. I en av de många krigshandlingarna under denna ofärdstid kom Holaveden att spela en av rollerna.

Så här var det: I november 1567 bröt en dansk armékår med 4 000 infanterister och 1 800 ryttare under Daniel Rantzaus ledning upp från Halmstad. Syftet var att tillfoga Sverige ett hugg som skulle göra det mer medgörligt i de fredsförhandlingar som någon gång skulle följa. Under idogt plundrande, men utan att någon gång möta organiserat motstånd, började man röra sig norrut efter Nissan. Men på Getaryggen, invid Västra Jära, någon mil väster om Jönköping, drabbade man samman med en svensk bondehär, vilken man närmast förintade. För att hindra danskarna från att upprätta ett vinterkvarter i Jönköping, sattes staden i brand och förstördes fullständigt av svenskarna.

Trots den annalkande vintern tvingades därför Rantazau att fortsätta marschen norrut mot det bördiga Östergötland, där det rimligen måste finnas nog med förnödenheter för att försörja hans armé.

Det krävde att man skulle ta sig igenom Holaveden, som redan då hade ett ur danskt perspektiv dåligt rykte. Ett sekel tidigare, år 1452 hade ju Kristian I:s trupper, som framgått tidigare, blivit fullständigt slagna av en svensk bondehär i just Holaveden.

OM DANIEL RANTZAUS RÅD GENOM södra Sverige senhösten och vintern 1557–1558 finns mycket skrivet. Den främsta källan är hans egen, noggrant förda dagbok som i detalj beskriver händelseförloppet. Förstås noterat ur hans eget, danska perspektiv.

Från Jönköping valde man att ta den västra vägen genom Holaveden. Den gick via Huskvarna, en bit in i landet i dalförena upp till Gränna. Där slog man läger och sonderade hur man skulle ta sig

Den danske översten Daniel Rantzaus har gjort ett evigt avtryck i både Holaveden och i Östergötland genom den råd han ledde vintern 1567–1568. När man drog sig tillbaka hade städer, byar och 1400 gårdar blivit lågornas liv och ett okänt antal människor förlorat livet.

Landskapet i Holaveden

beskrivs ofta som ålderdomligt. Den här bilden är tagen i Kleven, strax ovan Uppgräna.

Foto: Lars Klingström.

Holaveden eller Hålaveden

Holaveden är den ursprungliga och historiskt korrekta stavningen, men på 1950-talet ändrade dåvarande Lantmäteristyrelsen stavningen till Hålaveden. Beslutet stöddes av regler om att svenska ortnamn skall stavas som de uttalas. Men – eftersom Holaveden inte är en ort, kan man tryggt fortsätta att stava Holaveden med o. Det är också den stavning som är vanligast. En googling ger resultatet 16 400-1 920 till Holavedens favör.

vidare. Det fanns två alternativ, dels den bitvis mycket svårframkomliga vägen närmast den branta Vätterstranden, dels huvudvägen uppe på höjderna.

HÄR DELADE MAN SIG. Marken var frusen och hal. Hästarna saknade broddar och hade svårt att få fäste i motlutet. Artilleriet och trossvagnarna tog därför den nedre vägen medan övriga tog den övre. Vid gården Narbäck där gränsen till Östergötland går, slog man ånyo läger. Rantzau noterar att man ännu inte stött på några svenskar, men man anar att de finns i närheten.

Det var en riktig iakttagelse för dagen därpå, den 10 november, gick en tvåusen man stark svensk här till anfall på tre platser. Den danska förtruppen klarade dock att ta sig vidare och nådde så småningom Ödeshög där man slog läger. Men för övriga var striden hård med stort manfall på båda sidor. De svenska trupperna fick också stöd av bondebefolkningen i trakten: Rantzau noterade i sin dagbok att ”medan de utspridda striderna pågick kom ett antal bönder ner från bergen och högg sönder åtskilliga trossvagnar och fördärvade hälften av hästarna varefter de snabbt flydde undan”.

De svenska trupperna drog sig sedan tillbaka, dock utan att man lyckats stoppa danskarna. Rantzau noterade i sin dagbok: ”Alltså kom med Guds hjälp vår här samma dag med artilleri och trossvagnar över västra Holavedsvägen in i Östergötland. Gud allsmäktig har genom denna här öppnat Holaveden och gjort den bekant och tillintetgjort dess rykte som ett säkert värn, vilket svenskarna förlitat sig på.”

Väl i Östergötland noterade han nöjt att där fanns fullt upp med bröd, mjöl, fläsk, salt, humle, malt och alla andra förnödenheter. ”Och då det sprang många hästar hit och dit valde rytterna ut de

bästa för att frakta förnödenheter på i stället för vagnarna som blivit kvar i Holaveden, och på så vis ersattes med Guds hjälp all brist.”

Den danska hären kom sedan att stanna i landskapet till långt in i januari under idogt plundrande, dödande och brännande. Över 1 400 gårdar brändes. En del bönder lockades att betala brandskatt för att slippa få sina gårdar brända. När detta så småningom uppdagades ledde till att inte mindre än 78 bönder avrättades genom hängning.

Svenskarna tillämpade också samma ”den brända jordens taktik” som man gjort i Jönköping. På så sätt förstördes stora delar av både Linköping och Norrköping. Söderköping brändes först av svenskar och därefter av danskar som också plundrade och förstörde den fullständigt. Även Vadstena utsattes för flera plundringar och bränningar. Inte ens klostret fredades, men dock lyckades man aldrig komma in i slottet.

Först den 24 januari bröt man upp från Skänninge och inledde sitt återtåg från ett utplundrat och förbränt Östergötland. Det var full vinter och man valde nu den östra Holavedsvägen. De svenska trupperna hade samlat sig och spärrat av vägen där den leder genom tt trångt pass invid Sommen, någon mil norr om dagens Tranås.

Rantzau hade fått kännedom om detta och valde istället att föra sin, vid här laget både decimerade och medtagna, armé över den frusna Sommens is. Detta lyckades, men man förlorade två kanoner och ett antal hästar som gick genom isen. Man tog sig sedan vidare ner till Eksjö – som också sattes i brand. Under fortsatt plundrande genom Småland nåddes slutligen den danska gränsen i södra Halland den 15 februari.

Rantzaus räd genom Småland och Östergötland kom att sätta djupa spår i folklagen. Minnena av de hemskheter som då ägde rum kom att leva kvar länge, inte minst genom de historier som nedtecknades och återges i hembygdsböckerna.

NÄR BOCKSHOLM BLEV BOXHOLM. Brukssamhället Boxholm ligger i utkanten av Holaveden invid sjön Sommen. Äran av att ha gett Boxholm sitt något udda namn kan tillskrivas Gustav Vasas svåger, ståthållaren Arvid Gustafsson i Vadstena. På 1580-talet lät denne uppföra ett säteri invid Svartån, någon kilometer nedströms dess utlopp från Sommen. Utifrån sitt adliga efternamn Stenbock, gav han säteriet namnet Bocksholm. Stavningen kom senare att förändras till den nuvarande, men uttalet lever lokalt kvar – Boxholm med kort å som bock, alltså inte o som i bok, vilket utsocknes oftast säger.

Nästan två sekel senare, år 1754, anlades två hamnar vid fallen i Stångån. Skog att göra träkol av fanns i överflöd i Holavedsskogarna, men det fanns varken järngruvor eller masugnar i trakten. Allt järn måste därför ”importeras”, företrädesvis från hyttorna i Lerbäcks och Godegårds bergslager i Tylöskogen.

Järnet skeppades från Askersund till Vadstena, där det i väntan på vinterföre lagrades. Det drogs sedan med häst och släde över östgötslätten och genom dalstråken i Holavedens utkant till hamrarna i Bocksholm.

Mot slutet av 1800-talet utvecklades bruket, nu under namnet Boxholm, till ett verkligt konglomerat av olika verksamheter – järn-

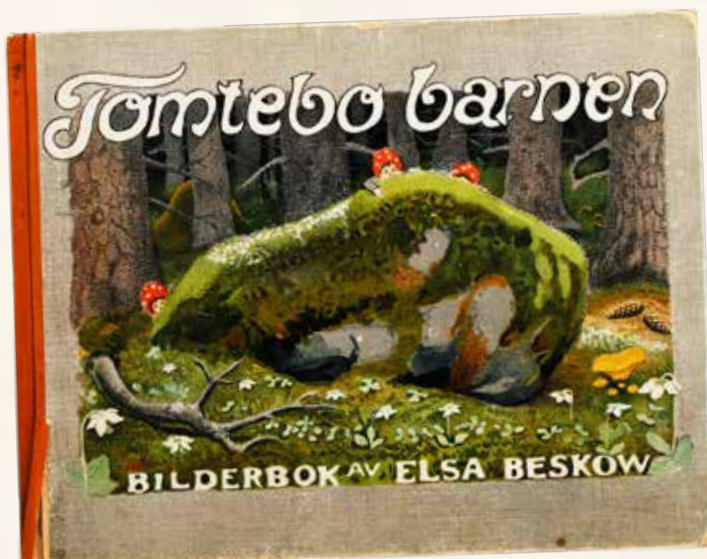

Uppskattad sten

Berggrunden i Holavägen består huvudsakligen av granit, men i branterna mot Vättern förekommer också sandsten. I Girabäckens ravin en halv mil norr om Gränna inleddes brytning i slutet av 1800-talet. En liten hamn byggdes och järnvägsspår anlades genom den slutande ravinen. Sandsten skeppades sedan på Göta kanal både västerut och österut i landet. I Stockholm kläddes bland annat det välkända huset i hörnet av Kungsgatan och Biblioteksgatan i den typiskt ljusgulröda sandstenen från Girabäckens ravin. Brytningen fortsatte sedan till en bit in på 1940-talet.

Foto: Lars Klingström

och stålverk, skogsbruk, sågverk, dörrtillverkning och mejeri. Det senare köptes, med starkt motstånd från Boxholmsborna, av Arla för ett antal år sedan, som nu säljer Boxholmsost tillverkad på helt annat håll. Men ostfolket i Boxholm har lagt moteld och tillverkar idag sin traditionsrika (och mycket goda) ost i ett eget mejeri med namnet Glada bonden.

TOMTEBOBARNEN BODDE I HOLAVEDEN. Det var Holavedens dramatiska natur som inspirerade John Bauer till hans ikoniska målningar av högstammiga skogar befolkade med tomtar, troll, prinsessor och allehanda andra väsen. Familjen Bauer bodde under ett antal år i Villa Björkudden, vackert belägen på en udde i sjön Bunn strax öster om Gränna. Det var en stilla, vacker bygd där John tillbringade timmar i skogen eller på sjön i sin kanot.

Han medverkade flitigt i julmagasinet *Bland tomtar och troll* från starten 1907 och satte direkt den standard över hur en "riktig skog" ska se ut som än idag är bestående. John Bauer var också en flitigt anlitad illustratör och bidrog starkt till att Elsa Beskows sagovärld fick ett så starkt genomslag som den fick. John Bauers och hans familjs liv fick som vi känner till ett tragiskt slut när ångaren Per Brahe förliste på Vättern en stormig novemberkväll år 1918.

HOLAVEDEN ÄR IDAG SPELPLATS FÖR EN KONFLIKT av helt annat slag. I berggrunden nordost om Gränna finns så kallade jordartsmetaller, sådana som används i bland annat elektronikprodukter och batterier. I takt med den pågående utfasningen av fossila energislag har behovet av jordartsmetaller rusat i höjden. Det har gjort fyndplatsen vid Norra Kärr till ett internationellt hotspot där klimatfrågan möter frågan om vilka risker en brytning skulle innebära för Sveriges största dricksvattentäkt Vättern.

Ända sedan 1900-talets början har man känt till att berget här innehåller sådana metaller. Men det är inte förrän nu som den negativa klimatutvecklingen gjort det intressant att utvinna dem.

Om än i globalt perspektiv en rik källa till jordartsmetaller är halterna av dem låga i berget. Det gör att stora mängder berg måste brytas, vilket i sin tur ger stora mängder avfall. Risken för att detta avfall under lång tid kommer läcka miljöskadliga ämnen har väckt mycket kraftiga opinionsyttringar. Norra Kärr ligger på vattendelaren och kontaminerat vatten skulle kunna rinna både till Vättern och inåt i landet.

Det kanadensiska bolaget Tasman Metals har genomfört omfattande provborrningar i Norra Kärr. Tillståndsfrågan har under de senaste tio åren hanterats av såväl regeringen och Bergsstaten som av berörda länsstyrelser och kommuner. Den har också behandlats i Högsta Förvaltningsdomstolen utan att något avgörande beslut har fattats. För närvarande (hösten 2023) ligger frågan hos EU som studerar möjligheterna att förenkla tillståndsprocesserna inför presumtiva gruvbrytningar. ■

Källor

Gunnar Lindqvist, *Daniel Rantzaus dagbok*. Östergötlands läns museum 1987.

Sigurd Pira, *Gamla färdevägar och kultställen i Holaveden*. Tranås 1923

Oron är stor över vilka effekter på vattenkvaliteten i Vättern som ett jättelikt dagbrott i Norra Kärr skulle resultera i.

Foto: Åktion Rädda Vättern.